

NKANYETADEBE ỤDAOLU N'EDEMEDE ỤMỤ AKWỤKWỌ AFỌ NKE ABỤỌ NA NWAFOR ORIZU KOLEEJI NKE AMỤMAMỤ NA NKUZI, NSUGBE, STEETI ANAMBRA,

Nke

Chinwuba, Clara Ngozi

Nnamdi Azikiwe University High School

Nnamdi Azikiwe University, Awka

Anambra State Nigeria

Ụmịedemede

Nchọcha a bụ maka ụdaolu n'edemede ụmụ akwụkwọ afọ nke abụọ siri bụrụ ihe nramahu n'ụlọ akwụkwọ Nwafor Orizu koleeji nke amụmamụ na nkuzi, Nsugbe E mere nchọcha a iji choputa na ọ bụ ezigbote ihe nriamahu ụmụ akwụkwọ nọ n'agbata afọ a ikanyetadebe akara ụdaolu n'edemede ha tinyekwara na otutu ndi odee Igbo di iche iche anaghi agbesocha usoro a otu o kwesiri. Mbumuche nchọcha a bụ ichoputa ihe kpataara nsogbu a bụ na ụmụ akwụkwọ na-eji maka inweta ohere na mahadum manye isi n'ihe omumu o bula ma ya buri na ha "abaala skuuu", ndi di otu a na-akpo omumu akara ụdaolu asi n'hi na ha adighi nkwardobe igu Igbo. A maghi na akara ụdaolu otu mkpuruokwu bu mgbe o kwuru onwe ya na-agbanwe mgbe ufodu ma o baa n'ahiriokwu ya na iji olundi akpota okwu ufodu na-eme e tinyegharja akara ụdaolu. Nchọcha a ga-aba ezi uru n'ebe ụmụ akwụkwọ, ndi nkuzi na ohanaze nọ. E ji atutu akara ndi merela nchọcha maka akara ụdaolu dika De Saussure mee ya, mana e ji usoro nchọcha nkowa deputa ya. Nwa nchọcha choputara na otutu n'ime ha kwesiri imata na o bu naanị n'elu ụdaume na myiri ụdaume ka a na-akanye akara ụdaolu. A choputara ka akara ụdaolu buri ihe omumu kwuru onwe ya nke ga-eme ka ụmụ akwụkwọ tinyekwa nnukwu uchu n'ihe omumu a. A choputakwara na o kwesiri ibu 'ogbatauhie' diiri onye agafeghi n'ule ya igafe na klasi ozo. A choputara na a ga-eweputa ezigbo oge n'ikuziri ụmụ akwụkwọ mkpa o di ihuta uru akaara ụdaolu bara n'ederede Igbo. N'ikeazu, nwa nchọcha nyere ntuziaka ka ụmụ akwụkwọ mahadum nọ n'agbata afọ nke abụọ dum jisie ike na-etinye akara ụdaolu n'ederede Igbo n'ebe o kwesiri nakwa ndi niile na-eke Igbo, o kachasi na mkpuruokwu ndi ahụ nwere otu nsupe, iji mee ka mputara ha doo oguu anya nke oma karja idi na-enyo okwu ndi ahụ enyo. Nke a ga-eme ka o diri oguu mfe na nghota karisja.

Mkpelite

Ndi Igbo bu ndi bi n'ebe a mara dika ala Igbo. Asusu Igbo bu asusu ndi Igbo na-asu dika e jiri mara ha. O bu ya bu ugwu ndi Igbo nwere. Asusu bu ozuru uwa onu. O bu naanị mmadu na-asu asusu ma were ya na-etinye n'oru n'uzo di iche iche. Ezeama (2012) kwuru na asusu bu iji mkpuruokwu nwere nghota suu asusu, dee edemede ma o bu guo agumagu. Mba niile nwere asusu ha. O bu ya kpataara, dika Ezeama siri kwuo na asusu o bula nwere ala ebe a na- asu ya na ndi na-asu ya. Asusu Igbo nwere ebe a na-asu ya. O bu n'ala Igbo ka a na-asu ya nke mere asusu Igbo jiri buri asusu ala Igbo.

N'agbanyeghi na ufodu ndi odee ka na-ewebata olumba ha di iche iche n'ederede ha. O dikwa mkpa ikwu na, Igbo izugbe ga-aka mma iji ede ihe o bula bu edemede n'Igbo ka o nwere ike ikwe oguu nghota, ebe o bu na odee agaghi ano nso ikowara oguu mputara okwu ufodu bu ndi o jiri olumba ya deputa. Asusu o bula nweriri uda e ji asu ya. Ya mere ufodu ndi na-amu amumamu asusu ji akowa na asusu bu ụdaolu mmadu a haziri nke mmadu ji akowaputa echiche obi ya site n'okwu onu ma o bu ederede.

Ozo kwa, o doro ndi amumamu asusu anya na e sitere n'amumamu mkpuru ụdaasusu mata na uda asusu Igbo di ato putara ihe dika:

1. Ụdaole elu (')

2. Udaole alu (`)
3. dansũda (-)

Asũsũ Igbo bũ asũsũ ụdolu n'ezie n'ihĩ na ọtũtũ mkpũrũokwu Igbo ndĩ ahũ nwere otu nsũpe juru eju, bara abara. Ọ bũrũ na e tinyeghĩ ha akara ụdaolu, ọ gaghi adĩcha mfe imata mputara ha n'okwu, n'ahĩrĩokwu nakwa n'ederede digasĩ iche iche.

Nsogbu nchọcha a nwere bũ na ụmũ akwũkwọ ngalaba amũmamũ na nkuzi Nwafor Orizu Koleeji, Nsugbe, anaghĩ etinyecha uchu n'imũta ụdaolu, Ọ kachasĩ ndĩ afọ nke abũọ, ya bũ ndĩ malitetugoro ije n'agumakwũkwọ bũ ndĩ e ji mee nchọcha a. Nke a bũ ihe ọ chọputara n'ịnọ ndĩ ọkawkuzi ya ụfọdũ nso dika nwata akwũkwọ n'ogogo di elu n'ulọakwũkwọ ahũ. A na-aju ha ajũjũ kwa afọ n'ihĩ gbasaara akara ụdaolu ma na nke a emeghĩ ha ka ha nwee mmasĩ n'imũta ya. Ọ bũ nsogbu a kpalitere mmũọ ọchọcha iji leba anya na nkanyetadebe akara ụdaolu n'edemede ụmũ akwũkwọ, ndehie na nkanyejọ akara ụdaolu na-esi otu ha si asũ ma na-anũkwa asũsũ ahũ. Nke a bũ iji mara ihe a ga-eme ka ụmũ akwũkwọ mahadum agbata afọ abũọ a mata ka e si etinye akara ụdaolu nakwa mkpa ọ di.

Mbunuuche Nwa Nchọcha

Ime ka ụmũ akwũkwọ mahadum afọ nke abũọ a mata ihe bũ ụdaolu na akara ya.

- Ichorũta ebe nsogbu ndĩ a si.
- Ime ka ndĩ nkuzi na ndĩ odee Igbo niile mũta ka e si akanye akara ụdaolu n'ebe ọ dabara adaba.
- Ile ma e nwere ka a ga-esi mata mputara okwu Igbo ụfọdũ nwere otu nsũpe.

A ga-emezu nke a site n'ikowapũta ụdi akara ụdaolu ndĩ e nwere, mkpa akara ụdaolu di n'edemede Igbo, mkpũrũudasũsũ ndĩ e kwesirĩ ikanye ya na ndĩ ekwesighĩ. Ọzọ abũrũ usoro akara ụdaolu nke a ga-agbaso dika nke Igwe na Green na Emenanjo ha na De Saussure merela.

Ntulegharĩ Agũmagũ

E nwghĩ ka agũmagũ zuo òkè ma ọ bũrũ na nwa nchọcha ebughĩ ụzọ nyochagharia ma tulegharia ihe ndĩ odee ndĩ ọzọ degorola gbasara isiokwu ahũ ọ na-edede maka ya. Ọ bũ maka iji nweta isi ihe a na-enyocha n'ederede a.

Okeke (2017) siri kowaa ya na Yule (2015:77) kwuru na “ụdaolu dika otu n'ime ọrũ dika irĩsirĩ oke mkpa na mkpĩiche n'ikowapũta mputara okwu okwu digasĩ iche iche”. N'okwu Yul – Ifode, ọ sirĩ na asũsũ ọ bũla mkpũrũokwu ha jupũtara n'edemede, mgbochiume na ụda bũ ihe na-ebute ndĩiche na mputara okwu ụfọdũ ka a na-akpọ ụdaolu.

Okorji (2001:13) kwupũtara na otu ihe kachasĩ di mkpa n'otosegemental fonolog ibũ ihe iri mperi 'o na-eweta n'ederede Igbo. Ezikaojiakũ (1989:40) kowakwara na Igbo bũ asũsũ nwere ụdaolu, ebe akara e jiri mara ya bũ ụdaolu ka a na-akpọ akaraũda. Ọ gbakwũnyere na ihe akaraũda ji di nnukwu mkpa bũ na ọ na-eme ka okwu nwee mputara n'ihĩ a na-akowa. N'otu aka ahũkwa, Mbah na Mbah (2014) siri kwuo na ụdaolu bũ ihe na-ebute ndĩiche n'okwu na ibe ya. Ọ sũkwara na asũsũ ọ bũla na-eji mkpĩiche n'ụzọ di etu a ka a na-akpọ asũsũ ụdaolu. Ọ kowakwara na ihe na-ezipũta ogoolu bũ ima jijiji nke mkpũmũda. Mgbe a gbatirĩ mkpũmũda, piich agaa elu nke ga-ezipũta piich di elu. Ọzọ kwa, oge ikuku si na ngũgũ hirĩ nne, ọ ga-emetũtakwa ogo piich udi m piich di n'ahĩrĩokwu di ka ha kwuru, ka a na-akpọ asũsũ ndebe olu bũ ozuru asũsũ ọrũ. E gosila na asũsũ ọ bũla, n'agbanyeghĩ asũsũ ọ bũ, nwere piich na-ada ada na ngwũcha ahĩrĩ nrũaka mgbe e nwere piich riri elu (n'asũsũ ndebe olu) na ngwũcha mgbe nke gosiri na ozi ka na-abia.

E wepũ asũsũ ndebe olu, ụfọdũ asũsũ jikwa piich arũ ọrũ n'ụzọ di iche iche. Ụdirĩ asũsũ ahũ na-etinye piich na mkpũrũokwu site n'iwegharĩ ụdi ya na nkeji ka e wee nweta nghota di iche iche site na mkpũrũokwu nwere otu ụdirĩ mmebe. Asũsũ ndĩ ahũ ji ụda arũ ọrũ ọ putara na ndebeolu bũ ma nsokwasĩ nke e jiri bukwasi ụda n'ime asũsũ ụda.

Ugwuona (2015:41) kowara ụdaolu dika ogoolu, ebe akara e ji egosi ya ka a na-akpo akara ụdaolu. N'aka nke Ozo kwa, Emenajo (2013:43) kowara akara ụdaolu dika fonim bu nke putara mkpuru ụdaolu, etu mofim siri puta mkpuruasusu ka fonim siri puta mkpuruudasusu.

N'ihe omumu odidi udaasusu, e kere uzo abuo, ha gunyere keusoro na kentukwasi. Fonim keusoro n'Igbo izugbe di iri ato na isii, ebe kentukwasi di abuo naani dika udae lu na udaala. Akara e jiri mara ha bu ndi a (^). E nwekwara uda nsuda e siri n'udaolu elu kewaputa. Akara e jiri mara ya bu (-). Udaume niile na mgbochiume niile e nwere na mkpuru edemede bu fonim keusoro. Ihe e ji akpo ha fonim bu maka na ha na-ebute ndiche na nghota n'etiti mkpuruokwu abuo ma o bu karja yiri onwe ha.

E nwekwara ike ikpo asusu ụdaolu tereesi. N'aka nke ozo, ikekowu, Ezikeojiaku, ubani na Ugoji (1999:31) kwuputara na asusu o bula na-enwe mgbanwe n'olu mkpoputa ya. Ihe nke a putara bu na o nweghi asusu a na-eji otu udi olu akpoputa. Asusu o bula ga-enweriri ndanusoro mkpuru okwu ya, nkebiokwu ma o bu ahiriokwu. Ha gbakwunyekwara na otutu asusu mba Afrika na ufodu asusu mba Esia bucha asusu ụdaolu. N'iga n'ihu, ha siri na Igbo bu asusu ụdaolu. E jikwa akara ụdaolu e gosiputa ụdaolu e jiri kpoputa nkejiokwu di na mkpuruokwu di iche iche dika.

Akara ụdaolu elu (^)

Akara ụdalala ala (^)

Akara ụdalou nsuda (-)

Ha nyegasiri omumaatu ndi dika akara ụdaolu e ji edeputa mkpuruokwu Igbo dika.

A	B	CH	D
i. akwa	(iv) ike	(vii) ukwu	(ix) Oke
ii. akwa	(v) Ike	(viii) ukwu	(x) Oke
iii. akwa	(vi) ike	(ix) ukwu	(xi) oke

Na nkowa ha, ihe di iche abughi nsupe ka o bu ụdaolu butere nghota puru iche ma o bu ndiche na mkpuruokwu ndi a e deputara n'elu ebe a. O buru na anyi lezie anya nke oma, anyi ga-ahu na mkpuruokwu niile di na A, B, CH na D nwere otu nsupe. Ihe ga-eweta nghota puru iche na ha bu site n'enyemaka akara ụdaolu. Oge o bula e ji ụdaolu aru oru di etu a, a na-asu na oru ya bu kenghota mkpuruokwu. O dikwa mkpa ikwu na e nwere ike iji ụdaolu mee nghota puru iche n'etiti ahiriokwu na ibe ya n'Igbo dika:

- (i) Í gbùrù mmadù
- (ii) Ì gbùrù mmadù?

Ahiriokwu (i) abughi ahiri ajuju maka nnochiaha bidoro ya nwere ụdaolu elu, ma (ii) bu ahiri ajuju maka nnochiaha bidoro ya nwere ụdaolu ala. Ihe a na-akpo nke a bu oru ụdaolu kenghota grama.

Okafo na Ewelukwa (2011:55) na-enye nkowa maka ụdaolu n'asusu Igbo dika ndi achaputa ihe na ndi e nwere ike ihu ebe o bula. Ha siri na ha bu udae lu na udaala, ebe uda nke mezuru ya ato buzi udansuda. Ha ghakwunyere na udae lu so n'otu n'ime ụdaolu nke e nwere n'asusu Igbo, ebe akara e jiri mara ya bu (/) buru nke a na-akanye n'elu udaume na myiriudaume. E nwekwara ike ihuta udae lu na nkejiokwu di iche iche. A bia n'otu nkeji nke ha kporo (monosyllabic high tones) n'asusu Bekwee. Ufodu udae lu ndi a nwere naani otu nkeji gunyere ndi a: be - bee akwa

kwù	-	nwany i di ime
jé	-	ije ekpere
ré	-	orere ure

kpá - mmekpa ahụ

E nwekwara ụdaelu ndị nwere nkeji abụọ dika

ákwá - mmadụ ibe akwa

eke - na-akpụ n'ala

ehi - anụ oriri

E nwakara ụdaala nwekwara otu nkeji dika:

dị - Onuogugu ihe dị

dọ - Ikwe nri dọ n'ala

rọ - akwụ rọrọ arọ

E nwekwara ụdaala nwekwara nkeji abụọ dika:

àlà - ịrụ ala

àkwà - ihi ụra n'elu akwa

àgwà - nri oriri

E nwekwara ụdaelu nke nwere nkeji atọ. Ha gụyere

ézigbo - Ihe dị mma

ákukọ - ikwu ogologo ekwu

ọkpukpụ - nke na-esi ike ọtita.

E nwekwara ụdaelu nke nwere nkeji anọ dika:

ńkíríká - ihe adighi mma/ofogeri mmadụ

ńkánká - ihe adighi mma

ogologo - ihe toro ogo

ákáráká - ihe chukwu kwuru na mmadụ ga-abụ

E nwekara akara ụdaala nwere nkeji atọ dika

Òbòdò - ebe onye si

Íkùkù - na-ebu mmadụ

ách ị chá - ihe oriri

E nwekwara akara ụdala nwere nkeji anọ dika

Igwùrùbè - otutu ihe

Ederede - akpụ derede

E nwekwara akara ụdausuda nwere nkeji abụọ

égò - e ji azụta ihe ọ bụla

águ - nke na-adogbu mmadu
 ùté - e ji edina ala.

Ọkafor (2011:54) kwuru na asụsụ Igbo bụ asụsụ ụdaolu, n’ihi ya, ụdaolu dị ezigbo mkpa ma abia n’ihe gbasara utoasụsụ na osụsụ. Ọ gbakwunyekwara na ọ bụ site n’enyemaka akara ụdaolu ndị enwere ka e ji ezipụkarị ndịiche na-adị n’okwu na ibe ya, ọ kachasi n’okwu Igbo ọfọdụ. Ọkafo na-enye omumaatu dika mkpuruokwu a bụ ‘ike, o nwere otu ụda mana mputara ya ruru anọ n’ogugu site na silebul ‘I’ na ‘ke’ mejuputara ya. Silebula nwere ike ibụ ụdaelu, ụdaala ma ọ bụ ụdansụda. Iji mee ka okwu Ọkafo dokwue anya, mkpuruokwu ndị e dere n’e tinyeghi ha akara ụdaolu iji mee ka ngota ha dị mfe ga-enye onye ọbula na-agu ya ezigbo nsogbu n’ihi na e tinyeghi ha akara ụdaolu bụ ihe nwere ike iziputa echiche a choro n’ime okwu ahụ.

Otu aka ahụ kwa, Ume, Ugoji na Dike (2006:41) na-ekwu na Igbo nwere fonim atọ, mana ọ bụ abuo n’ime ha kacha puta ihe, ebe nke mezuru ha atọ ka a na-akpo ụdansụda. Ha gbakwunyere na ụdansụda anaghi eso ụdaala, kama ụdaelu nwere ike iso ya.

Ezeuko na Chira (2005: 92) hutara ụdaolu dika ogoolu e jiri kpoputa ụda ma ọ bụ ụdaokwu. Etu e siri kpoputa mkpuruokwu bụ ya na-eme ka e nwee nghota puru ihe ihe okwu ahụ putara. Ha sirị na akara e ji ama ogo olu mkpoputa ụda ma ọ bụ okwu ka a na-akpo akara ụdaolu. Ha gbakwunyere na ọ bụ akara ụdaolu a a na-ekwu maka ya na-eme ka e nwee echiche na nghota n’okwu. Ya bụ, akara ụdaolu, nọ onodu ka fonim kentukwasi. Etu mkpuruadaasụsụ si enye echihce di ihe ihe n’okwu ha batara na ya ka fonim kentukwasi si enyekwa nke ya. Ha kwukwara na e nwere akara ụdaolu abuo putakarị sirị ihe dika akara ụdaelu na akara ụdaala, ebe nke mezuru ha atọ bụz i nke a kporo akara ụdansụda (‘`-).

Oru ndi digasi ihe ihe akara ụdaolu na-arụ n’asụsụ Igbo dika ha kwuru gunyere ndi a:

- i. Ọ na –enye aka igosiputa nghota mkpuruokwu nwere tinyere ndiche di n’ okwu ndi nwere otu nsupe dika.

ígwé	-	Chukwu bi n’elu
ìgwè	-	otutu mmadu
ótù	-	ihe kwu naani ya
òtù	-	ogbako ndi mmadu
- ii. Akara ụdaolu na-enye aka igosiputa ndiche n’ahiriokwu nkwasara na ahiriokwu ajuju dika
 - i. Ó chùrù rmmìrì (ahiri nkwasara)
 - ii. Ó chùrù rmmìrì? (ahiri ajuju)
 - i. É gbùrù ágú (ahiri nkwsara)
 - ii. É gbùrù ágú? (ahiri ajuju)
- iii. Ụdaolu na-egosikwa ndiche di n’ahiriokwu na nkejiokwu nrugara aka nke nghota ya ezughi ezu.

i.	Ụzọ di rma	-	Road is good
ii.	Ụzọ di rma	-	Ụzọ is a good person

Emenanjo (1978) kere ngakọ ụdaolu ụzọ ise dika.

elu	elu.	dika	ényí	Elephant
ala	elu.	dika	ùdé	cream
elu	ala.	dika	úzọ	door
ala	ala.	dika	àkwà	bed
elu	nsuda.	dika	ígwé	sky

Na nkowa elu elu putara na ufodu mkpuruokwu na-ebe akara udaolu elu dika enyi. Ala elu gosiri mkpuruokwu nwere udaolu ala na elu dika ude. Elu ala bu ndi nwere uda elu na ala dika uzò. Ala ala bu ndi nwere uda ala ala ka akwa. Elu nsuda bu ndi nwere udaolu elu na nsuda dika igwe.

E nwere otu ato na-adọ ndoro ndoro gbasara uzọ ka mma a ga-eji na-akanye akaraudaolu (Mbah, 2009). Ha bu ndi a:

- Otu welters. Green na Igwe, Nwachukwu na Mbah
- Otu Williamson na Emenanjo
- R.C. Abraham

Nkowa R.C Abraham di ka Mbah na Mbah (2010) sirị deputa ya:

- A ga-eke nkeji okwu ndi bu uda elu a ga-eji nnukwu leta deputa nkeji okwu ndi bu udaolu elu.
- Nkejiokwu ndi nwere akara nsuda ka a ga-eji nnukwu leta deputa mana mkpuruokwu ndi na-esote bu n'obere leta ka a ga-edeputa ha mana, ha buru mkpomi ma o bu ndi nwere otu nkejiokwu, a ga-eji obere leta deputa ha;
- A ga-eji obere leta deputa nkejiokwu ndi bu udaolu ala.

Omumaatu:

Udu	=	udu	-	pot
Igba	=	igba	-	drum
Agwa	=	agwa	-	beans
Efe	=	efe	-	Shirt
Anyá	=	anya	-	Proper name
Ísí	=	isi	-	Head

Atutu otu Williamson bu na mgbe mkpuruokwu nwere udaolu elu ka a ghara ikanye ya. Omumaatu

Ísí	=	head
Ékí	=	python
Ímì	=	nose

Mgbe e nwere udaolu nsuda, were akara uhie pospu ya. Dika

élù	-	top
Ígwé	-	sky
Ézé	-	teeth

Mgbe okwu nwere udaolu ala si were akara mkpoda gosi ya. dika

Ùdù	-	drum
Ùrì	-	indigo
Àkwà	-	bed

Atutu ndi otu welters bu na mgbe mkpuruokwu nwere udaolu elu anyi nwere akara nseli gosi ya dika.

Ìsí	-	head
-----	---	------

Íké	-	strength
Úsù	-	bat

Nkọwa Isiokwu

Ebe ọ bụ na nghọta anaghị ezucha òkè n'edemede ọ bụla e dere n'Igbo ma ọ bughị site na-enyemaka akara ụdaolu n'okwu ndị ahụ yiri onwe ha ma nwekwaa otu nsupe. A ga-akwọwazi kpom kwem ihe isiokwu a na-arụtụ aka. N'ihì nke a, asụsụ Igbo bụ asụsụ ụdaolu. Ihe nke a pụtara bụ na e nweghị ka a mata mputara okwu Igbo ụfọdụ, ọ kachasị kwa ndị yiri onwe ha ma ọ bụ ndị ahụ nwere otu nsupe. Site n'itinye ha akara ụdaolu abụọ ndị a putakarịsiri ihe ka nghọta ha ga-esiputa ihe n'ebe ogụụ nọ.

E tere ugba e tere azụ, ụdaolu na akara ụdaolu bụ ejewe aghaghị n'asụsụ Igbo. Etu 'na' si dị mkpa n'omumụ asụsụ Igbo ka ụdaolu na akara ya si dị mkpa. Nke a mere na onye ọ bụla maara nke oriri na nkà edemede tosiri idi na-etinyegasi otu nsupe kariya inyo ha enyo. Aha ọzọ e jiri mara akara ụdaolu bụ fonim kentutwasị. Ihe kpatara e jiri kpoo ya fonim kentukwasị bụ maka na a na-atuwasi ya n'udaume ma ọ bụ na myiriudaume Igbo nke di n'ime mkpuruokwu abuo ma ọ bụ karia iji gosiputa nghota di iche iche.

Ọzọ kwa, a bịa n'ihe gbasara omumu odidi ụdaasusu, e kere fonim ụzọ abuo.

- i. Keusoro
- ii. Kentukwasị

Keusoro n'Igbo izugbe di iri ato na isii, ebe kentutwasị di naani abuo ha bu ụdaelu na ụdaala. E nwekwara ụdi ụda ọzọ a na-akpo ụda nsuda nke nwere ike ibute ndi iche na ghota mkpuruokwu. Ọ bụ ụdaelu a sudara nwa obere mere e jiri akpo ya ụdansasda. Omumaatu fonim keusoro gunye udaume niile na myiriudaume e nwere na mkpuredemede Igbo. Ebe fonim kentukwasị bu ụdaelu ('), ụdaala (`) na ụdansasda (-).

Emenanjo (1978) kowara na asusu ụdaolu kere ngako ụdaolu ụzọ ise. A bịa n'Igbo, e ji ụdaolu aru ọrụ abuo di mkpa dika nke lezikal na nke grama dika e kwuburu na mbu. Ima atu

Ísí	nke bụ isi mmadu
Ísì	nke bụ ihe rere ere
Ísí	nke bụ ihe oriri
Ísì	nke ahughị ụzọ

N'omumaatu ndi e nyegasiri n'elu a, anyi ga-ahu na akara ụdaolu mere ka a ghota ndi iche digasi n'okwu ndi ahụ nwere otu nsupe.

N'oru nke grama n'Igbo, a na-eji ụdaolu eme nghota puru ihce site na nkebiokwu ma ọ bụ ahiriokwu na ibe ya dika:

- É gbùrù éwú (nkwsara)
- È gbùrù éwú? (Ajuju)
- Ó kwùrù ókwú (nkwsara)
- Ò kwùrù ókwú (Ajuju)
- Ha jéré ághá (nkwsara)
- Hà jéré ághá? (Ajuju)
- Ó tírímfhé (nkwsara)

Ò tíríímíhé? (Ajujụ)

Ntulegharị Atụtụ

Ilechukwu (2016:18) siri na atụtụ bụ echihce a haziri nke oma nakwa usoro ime ihe arọ marọ ma ọ bụ iwu nke mmadụ, ebumnuche iwu a bụ ikowaputa arumarụ ma ọ bụ ederede nke ụzọ ya bụ nke atụtụ ahụ ga-agakọta ọnụ.

Atụtụ e jiri mee nchọha a bụ nke Saussure. Saussure (1857) bụ nna Lingwistiks kowara akara di ka ihe metutara onwe, ya bụ na echiche e nyere akara bụ ka ndi siri ghotā ya. O kwuru na o nweghi mmekorita puru iche di n'etiti akara na echiche. Akara nwere echiche n'anya otu onye nwere ike o gaghi enwe echiche n'anya onye ozọ. Ka o sila di, a na-atu atumatu uzọ kacha mma a ga-esi na-akanye akara ndi a n'ederede Igbo. Aromaro a e nweela usoro atọ maka nke ga-aka mma, mana atọ ndi a ka nọ n'orụ rue taa.

Dika etu Mbah na Mbah (2014) si kowaa, Williamson na ndi otu ya tumadi Emenanjo na-akowa na o dighi mma idi na-akanye akara udaolu ele elu n'akwukwo ma ncha ncha. Ima atụ: mkpuruokwu o bula nwere naani akara udaolu elu elu dika eriri, efere, akuko, osisi, ogologo dgz. Ha sikwara na a ga-eji akara nlamala egosi udaolu ala n'uju dika aja, ada, agwa, isi, ama, akara dgz.

Ozọ kwa, ndi otu Welmers nke Nwachukwu so n'ime ya na-akowa na a ga-eji akara nlamelu egosiputa akara udaolu elu na nke nsuda, ebe a ga-eji akara nlamala egosiputa akara udaolu ala. E nwekwara ike iji otu akara gosiputa akara udaolu elu na nsuda n'ihu na o bu naani udaolu nke bu uzọ n'otutu udaolu yiri onwe ha ka a na-akanye ya. Mgbe uolu abuo bu akara udaolu elu, ihe o putara bu na nke izizi bu udaolu elu, ebe nke abuo bu udaolu nsuda. Omumaatu: isi, ire, ego, ime, ide dgz ihe di mkpa bu usoro onye na-agbaso were kanye nke ya ka o ga-agbasogide rue na gwucha.

Nchọcha E Merela N' Isiokwu

Mbah (2008) kwuputara na o bu site n'ikikere udaolu ka e ji amata mputara okwu asusu ndi so n'asusu udaolu rejista. O gara n'ihu kwue na ihe dikarisiri mkpa bu uda e ji akpoputa okwu ndi a, nkebiokwu nakwa ahiriookwu ufodu bu ndi e siri n'asusu di iche iche nweta.

Anwasia (2013) n'uche nke ya kowara na mkpiche sitere n'uaolu kpom kwem. O nyegasiri omumatu ndi a dika:

Ígwé	-	icheri ihe
Ìgwè	-	imirikit mmadu
Ísì	-	nke ihe oriri
Ìsì	-	ahughi uzọ
Ózò	-	nke ochichi
Òzó	-	ime ihe ugboro ugboro
Íré	-	akuku ahụ mmadu
Ìrè	-	ihe ibia na njedebe
Águ	-	na-adogbu mmadu
Àgu	-	ole ihe di
Àkwá	-	ihe ndina
Ákwá	-	nke oriri

Jideofor (2016) na-akọwa mkpa ụdaolu dị n'asụsụ Igbo. Ọ gbakwunyere na ọ bụrụ ma a bịa n'asụsụ ndị bụ asụsụ ụdaolu ọ dị mkpa na a ga-etinye ụdaolu n'ọrụ ka nghọta wee dị mfe. Ọ sikwara na asụsụ ụdaolu nwere usoro ọ na-agbaso.

Ịma atụ

Ha bi Àbá (nkwusara)

Ha bi Àbá (ajụjụ)

Ha èsìghị Àbá (Njụ)

N'aka nke Ezeumudo (1985) kọwara na okwu ụfọdụ na-agbanwọ ndị ọzọ ma ọ bụ okwu ndị ọzọ a na-esota ha. Ọ bụrụ na okwu nwere ụdaolu elu elu, a na-esota okwu nwere ụdaolu elu elu, ụdaolu okwu nke abụọ ga-agbanwọ dika.

Ísì + éwú	=	ísì éwú
Ányá + éké	=	ányá éké
Anụ + ehi	=	ánú éhí

E nwekwaziri okwu ndị anaghị agbanwe ụda chi ha n'otu aka ahụ dika

Ísì + álá	=	ísì álá
Áká + àkpà	=	áká àkpà
Ànyà + ènwè	=	ànyà ènwè
Áká + áwọ	=	áká áwọ

N'uche Ezeomeke (2011: 219), asụsụ Igbo bụ asụsụ ụda. Ya mere o ji dị mkpa na onye ọ bụla na-edede Igbo ga na-etinye akara ụda n'okwu ụfọdụ nwere otu nsupe. Ọ ga-eme ka amata etu okwu ndị ahụ si ada ụda bụ nke ga-enyere ya aka ka echiche ya kwe nghọta. N'okwu Igbo ụdọdụ, e nwere ndị ngọta ha ruru abụọ ma ọ bụ karịa. Ọ bụ naanị mgbe e nyere ha akara ụda ka a ga-enwe ike imata ha. Omụmaatụ, mkpụrụokwu ndị dika isi, afọ, ekwe, ike, akwa, igwe wdg. Ọ bụrụ ma ode dee ha etu imata nke a na-ekwu maka ya, nke a mere e jiri si na ọrụ akara ụdaolu na-arụ n'asụsụ Igbo karịrị akari. Akara ụdaolu na-enye aka igosipụta ndịiche dị n'okwu ndị dị abụọ ma ọ bụ karịa ma ha nwere otu nsupe ma yie onwe ha dika n'okwu ndị a.

Ìsì	-	nke a na-ekpu ekpu
Ísì	-	akụkụ ahụ mmadụ
Ísì	-	nke e ji imi esi
Ísì	-	isi nri
Áfọ	-	akụkụ ahụ mmadụ
Áfọ	-	igụ ahọ ọnụ
Àfọ	-	ịfọha ihe
Àfọ	-	ole ihe ha
Íkè	-	onye ume dị
Íkè	-	ezi anyị nsị

Íkè - kechie ihe
Íkè - oke ihe zuru mmadụ

Okafor (2011:54) siri na tupu e tinye akara ụdaolu n'okwu o bula, a ga-ebu ụzọ chọpụta nkejiokwu ole di n'ime okwu ahụ. Ihe kpatara onụdu a bu na o bu nkejiokwu ole di n'okwu ga-eziputa akara ụdaolu ole ga-adị n'otu okwu ahụ.

Nwozuzu (2008:15) hụtarā ụdaolu dika otu n'ime agwara ụdidi ụda ndi e nwere n'asusu Igbo. O kwekwara na olumba dum e nwegasiri n'ala Igbo na-eji akara ụdaolu eweputa ndiiche di na ha abuo ma o bughị otu a, o ga-ara ahụ ikowa mkpuruokwu ndi ahụ nwere otu nsupe ma o bu yie onwe ha.

Nchikọta Ntuleghari Agumagụ

N'uzo di nke nke, otutu ndi okammuta achoputala na Igbo bu asusu ụdaolu. A choputara na oru di iche iche ụdaolu na-arū wee mara na ụdaolu bu ejewe ma aghaghị n'ederede Igbo o bula. Etu o sila di, ufodu mmadu tulegoro nsogbu umu akwukwo na ufodu ndi odee na-enwe n'amumamu ụdaolu ma onwebeghi onye tulere nsogbu umu akwukwo Nwafor Orizu Koleeji nke amumamu na nkuzi, Nsugbe na-enwe.

Usoro Nnwete Data

Ochocha ji umu akwukwo ndi afọ abuo na ngalaba amumanu na nkuzi nke Nwafor Orizu Koleeji, Nsugbe, wee mee nchocha ya. ndi afọ abuo a gbakoro onu wee di iri ise n'onu ogu.

A bia n'ime ha, umu nwoke di iri abuo ebe umu nwaanyi di iri ato ka o ji mee nchocha ya. E sitere n'aka otu onye n'ime ndi ode akwukwo ngalaba amumamu asusu Igbo wee nweta data. E mere nchocha a site na obere ederede e nyere umu akwukwo iji choputa ogbatuhie ha na-enwe n'ikanyetadebe akara ụdaolu O kachasi n'ebe nkejiokwu nakwa ahiriokwu e nwegasiri di iche iche. Ichoputa ma o bu ka ha wee banye mahadum oso oso ka ha ji banye imu asusu igbo ma o bu ichoputa ma o sitere n'okwu nwere nkejiokwu abuo, ato gbagowe, ma o bu iji olundi akpopta okwu ufodu na-eme etinyetaghị ya n'ebe o kwesiri. Ochocha ji ndi afọ abuo malitetugoro ije n'agumaakwukwo mee ya. a turu anya na ha ga-etinyewaganye uchu ma nwee oke mmasi imuta ya ka o ghara ibu ogbatuhie nyere ha.

Nkanye ụdaolu n'ederede umu akwukwo

Tebulu 1: Igosi Onuogugu Umu Akwukwo Ka Nyere Udaolu

Afọ Abuo	Umu Akwukwo	Ajuju	Ajuju Udaolu	Umu Akwukwo	%
Umu Nwoke	20	5	10	15	55%
Umu Nnwaanyi	30	4	12	20	58.5%

Tebulu 1: gosiri otu e siri kewaa umu akwukwo dika umu nwoke na umu nnwaanyi. Ndi nwoke di iri abuo n'onuogugu ebe ndi nke nwaanyi di iri ato n'onuogugu. Umu akwukwo ndi zara ajuju ụdaolu a horo di iri ato na ise n'onuogugu. Ajuju a juru iji nwalee ha di iteghete, nke mbu di abuo n'ime ya, ajuju nke abuo di abuo wee ruo na nke ise, ha niile wee gbakota di iri. Ajuju ndi nke abuo di ano nke ato ato di n'ime ya gbakorotaa di iri na abuo.

Tebulu 2: gosiri Onuogugu Umu akwukwo kanyetara otu nkejiokwu ruo nkejiokwu iri na ndi akanyetaghị ya:

Afọ Abụọ	Ụmụ Akwụkwọ	Ajuju	Edemede	Ụmụ akwụkwọ	Ndị kanyetara otu nkejiokwu Ruo nkejokwu iri	%	Ndị akanyetaghị	%
Ụmụ Nwoke	20	3	9	15	5	35%	10	65%
Ụmụ Nwaanyi	30	3	9	20	7	39%	13	65%

Na tebulu 2, N' okpuru afọ, e gosiri na ọ bụ ụmụ nwoke na ụmụ nwaanyi ka e jiri mee nchọcha a. E gosiri na ụmụ nwoke e jiri mee nchọcha a dị iri abụọ ebe ụmụ nwaanyi dị iri atọ n'onyogu. Ụmụ akwụkwọ a hoputara zara ajuju dị iri atọ na ise. Ndị nwoke dị iri na ise ebe ndị nwaanyi dị iri abụọ. Ajuju a juru maka ikanaye ụdaolu site n'otu nkejiokwu ruo na nkejiokwu dị iri dị nkebi atọ, nke mkpuruokwu ya dị itoolu itoolu. Ndị zatachara bidoro n'otu nkejiokwu ruo na nkejiokwu iri ahụ dị ise n'ime mmadụ iri atọ na ise zaa ajuju na dị ahụ ndi nwere ebe ha gbajoro ya dị mmadụ iri na atọ. Nwa nchọcha nwetara ụmụ akwụkwọ site n' inye ha udi mkpuruokwu di iche iche na achiri okwu di iche iche ka ha kanye akara ụdaolu. Ọ di ajuju ọ juru, nke mbu itinye ikanye ụdaolu n'okwu bu otu nkejiokwu dika:

- Jí - ihe oriri
- Dí - Nna ezinaulo
- Nwá - Nwatakiri
- Sí - isi he oriri
- dọ - ebe ihe dosara
- dị - mmadụ idi ihe

A bịa na nkejiokwu ndi a, ufodu bu ụdaelu ebe ufodu bukwazi ụdaala. Ndị kanyetadebere ụdaelu di mmadụ ise ebe ndi gbajoro ya di iri na anọ. N'ime mmadụ iri atọ na ise o nwere n'umụ akwụkwọ ndi nwoke na ndi nwaanyi, ndi nwetachara ihe a juru di naani iri na itoolu. N'ime ajuju otu nkejiokwu kwa, ndi dara naani otu di itoolu, ebe ndi nwetere naani abuo n'ime anọ dikwazi iteghete otu akara di atọ ebe ndi enwetaghị akara ọ bula di iri na isii.

A bịa n'ajuju nke abuo, nwa nchọcha juru bu tinye akara ụdaolu n'okwu bu nkejiokwu atọ na anọ ndi a.

- a. Ebule
- b. Ofufe
- c. Okpurukpu
- d. Okiriri
- e. Akwukwo

N; ime mkpuruokwu ise a di n'onyogugu, A – E nkejiokwu atọ di atọ n'onyogu, ebe nkejiokwu anọ dikwa abuo n'onyogu, ebe mkpuredemede a ga-etinye ya bu akara ụdaolu n'okwu di itoolu. Naanị mmadụ atọ kanyetara akara ndi ahụ niile a choro, mmadụ isii gbajoro otu akara. Na otutu n'ime ha nwetara okara

maakị, karisia n'okwu ndị ahụ bụ nkejiokwu abụọ. Imirikiti nwere anọ n'ime iri atọ, ndị ọzọ nwekara, ise, issi dgz.

N'ajụjụ nke atọ, bụ itinye akara ụdaolu n'elu okwu ndị nwere ike igbanwe akara chi ha dika.

- a. ísí + éwú = isi + ewu
 b. ányá + éké = anya + eke
 ch. ánụ+ éhí = anụ + ehi
 d. áká + ìsé = aka + ise
 e. ñkụ + ùbé = nkụ + ube

Akara ụdaolu ha ga-etinye dị iri abụọ. Ndị ga-akanye akara ahụ dị iri atọ na ise n'ụmụ nnwaaanyị , ndị afọ abụọ bụ ụmụ nwoke na ụmụ nnwaaanyị . Ụdaolu elu ha ga-akanye dị iri na asatọ ebe ụdamsụda ga-adị abụọ. Mmadụ ise nwetara ajụjụ nke atọ, ebe iri atọ ndị ọzọ gbajọsiri n'otu ụzọ.

Ajujụ nke anọ bụ itinye akara ụdaolu n'ahiriokwu dika.

- a. Anyị dere ule taa.
 b. Ọ zara ụlọ

ch. ! gburu ewu?

d. Ha kpere ekpere mana fada abịaghị

e. E gotara m ji mana mmanụ gwurụ

Nke a bụ ikanye ụdaolu n'ahiriokwu. Ha ga-akanye ụdaolu dị iri anọ na ise. Ụdaolu dị iri na itoolu, ụdaala dị iri abụọ na ise, ụdamsụda dị naanị otu. Ndị nwetara ụdaolu dị ise ebe ndị nwetara ụdaala dị anọ. Ụdabsua bụ naanị otu onye.

Tebulu 3: Igosi ụmụ nwoke na ụmụ nwaanyị ndị kanyetadebere ụdaolu na ndị akanyetaghị

Afọ abụọ	Umụ akwukwọ	Umụ nwaanyị zara ajujụ	Umụ nwoke zara ajujụ	Ajujụ ole	Udaole ole	Umụ nwaanyị kanyetara	%	Umụ nwaanyị ndị akanyetaghị	%	Umụ nwoke kanyetara	%	Umụ nwoke ndị akanyetaaghị	%
Umụ nwoke	20		15	8	19					5	26%	12	63%
Umụ nnwaaanyị	30	20		7	21	8	38%	15	71%				

N' ikpwa tebulu 3, ọ bụ ụmụakwukwọ ole dị na tebulu 3, ka a ga-eji akpwa ya n'ihia na ọ bụ ụmụ akwukwọ ka ha bc. Ọ bụ n'aka ode akwukwọ na njalaba amumamụ asusụ Igbo ka e siri nweta ole ha dị. n' ogo nke abụọ a, ụmụ nwoke niile dị iri abụọ, ndị zara ajujụ dị asatọ. N' ime ndị a, ụmụ nwaanyị dị iri atọ ebe ndị zara ajujụ dị asaa. Ụdaolu ole ụmụ nwoke ga-akanye dị iri na itoolu ma nkejiokwu m ahiriokwu. N' ime ya, ụmụ nwaanyị dị iri abụọ kanyetanwuru ụdaolu, ụdaala na ụdamsụda bụ iri abụọ na otu ka ha kanyetadebere ebe ụmụ nwoke dị iri na ise zara ajujụ ụdaolu dị iri na iteghete.

Nchikọta Na Mmehi

N' eziokwu, nwa nchọcha emejuputala ihe ọ bu n'uche site n' igosiputa na ọtụtụ ụmụ akwụkwọ enweghị mmasi n'ebe ụdaolu dị. ndị o jiri mee nchọcha ya bụ ụmụ akwụkwọ ndị nọ n'ogo nke abụọ. Nwa nchọcha chọputara n'ihe ngosi ya na ụmụ akwụkwọ eruchaghị okara na-azatali akara ụdaolu n'ule ha. Nwa nchọcha chọputaa na ihe socha ebute nsogbu a mgbe nwataakwụkwọ na-enwe oke ihe nramahụ n'iba mahadum manye isi n'ị mụ asụsụ igbo ma ya bụrụ na ụ banyela. Ọzọ kwa dika ibe ya bụ amaghị na ụfọdụ mkpụrụokwu na-agbanwe akara ụdaolu ha ma ha baa n'ahiriokwu.

Nke ọzọ a chọputarakwara na ụfọdụ ndị na-amu Igbo ejichaghị mmasiobi ha agụ ya, kama ka ọ bụrụ ha a na-eme tinyekwara ọtụtụ nke nkuzi kwesiri ikuzi ya nke oma amaghị ya.

Na mmehi, ọ ga-adị mma ma e mee ka 'Akara ụdaolu' bụrụ ihe omumụ kwuuru onwe ya. Nke a ga-eme ka ụmụ akwụkwọ tinyekwa nnukwu uchu n'ihe omumụ a. A ga-agba mbọ ka e mee ka ọ bụrụ ihe kwesiri ibụ "Ogbatuuh i e" di iri onye agafeghi n'ule ya igafe na klasi ọzọ.

N'itunye aro, ọ ga-aka mma ka ndị na-akuzi Igbo, malite n'ogo ụlọakwụkwọ sekondiri rue na mahadum jisie ike ma weputa ohere maka nkuzi ụdaolu ma mee ka ụmụ akwụkwọ ndị a mata uru itinye akara ụdaolu bara n'okwu Igbo. Ọ bụrụ na e tinye arọmaro ndị a n'orụ, nguputa ederede Igbo ga-adị mfe.

Edensibia

Emenanjo, E. N. (1978). *Elements of Modern Igbo Grammar*. Ibadabn: Ouford Unvieristy Press.

Ezeama, C. (2012). *Ahirimfe na uzo nkwalite nsumedee n'ule Igbo n'ulo akwukwo secondiri di na zonu mmuta* Nsuka nchocha, PH.D Univeristy of Nigeria, Nsukka.

Ezeiko, R. O. & Chira, A. E. (2005). *Gonetiiks na Fonoloji Igbo*. Awka: Kristophel Publishers.

Ezeomeke, S. O. (2011). *Igodo nghota Utoasusu Igbo*. Enugu: Easy-quality Press.

Ezeumuodo, R. A. (1985). *Nchikota Omumu Asusu Igbo*: Printed & Published by Kawuriz & Manilas Publishers.

Ilochukwu, C., Ezikeojiaku, P. A., Uban i , A. & Ugoji, J. (1999). *Fonoloji na grama Igbo*. Ibadan: University Press.

Mbah, B. M., & Mbah, E. E. (2014). *Atutu amumamu asusu*. Enugu: Unveiristy of Nigeria Press.

Nwaozuz, G. I. (2008). *Dialects of Igbo Language*. Nsukka: Univeristy of Nigeria Press.

Okere, F. O. (2017). *Udaolu dika ihe nramahu n'ebe umu akwukwo sekondari no n' okpuru och i ch i owere municipal*: Mahadum Nnamdi Azikiwe.

Okoriji, R. I. (2001). *Anticipatory tonel assimilation in Enugwuukwu Igbo dialect: AN autosegmental analysis in Journal of African Language & Linguistics* (NJALL).

Osuagwu, B. I. N, Dike, G. A., Nwaogu, V. N., & Okoro, L. C. (1977). *Fundamentals of Lingusistics*. Owerri: Colon Concepts.

Okafọ, C. U. & Ewelukwa, U. (2011). *Nhazi asusu Igbo maka ule senio sekondari n'usoro bezik edukashon*: A.C. Global publishing co. (Nig.)

Ugwuona, C. N. (2015). *Ntala na isiokwu ufodu na fonoloji Igbo*. Enugu: Unveristy of Nigeria Press.